ЛІНГВОЦИД ЯК ПРЕДМЕТ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Ярослав РАДЕВИЧ-ВИННИЦЬКИЙ,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Дрогобицького державного педагогічного
університету ім. І. Франка

Обґрунтовується твердження, що дослідження лінгвоциду не може бути всеохопним у межах лінгвістики (соціолінгвістики, психолінгвістики, етнолінгвістики) – його різноаспектне вивчення можливе тільки в українознавстві як цілісному комплексі наук про Україну та українство і як філософії, політиці та педагогіці національного і державного буття українського народу.

Нищення мов підлеглих народів було відоме й усвідомлюване ще за античних та середньовічних часів. "Зусилля панівної держави спрямовані на те, щоб підкореному народові не лише своє ярмо, але також задля миру в суспільстві свою мову накинути", писав Августин Блаженний (Augustinus Sanctus, 354 – 430). Над цими словами з його 19-ої книги "De civitate Dei" і реаліями свого часу розмірковував 1548 р. Теодор Бібліандер (Buchmann). Однак явище свідомого нищення мов іще декілька десятиліть тому не мало усталеної назви. Термін "лінгвоцид" був створений за моделлю слова "геноцид", яке появилося 1944 р.

Лінгвоцид, попри виняткову важливість його наукового дослідження для сучасного і прийдешнього буття української нації, в офіційній соціально-гуманітарній науці не отримав очікуваного висвітлення[1*]. Терміну "лінгвоцид" немає в літературі та словниках радянської доби. Не мало його бути і в планованому майбутньому. У розробленому Інститутом мовознавства АН УРСР ім. О.О.Потебні проекті розвитку мовознавства на 1985 – 2005 рр.[*1*] не лише поняття "лінгвоцид", а й найменших натяків на об'єктивне дослідження негативів у становищі української мови та на потребу висвітлення загрозливих перспектив її розвитку не було. Марно шукати цей термін і в призначених для широкого використання довідкових працях, що вийшли після 1991 р., хоча в них він мав би бути неодмінно [*2*], у загальних словниках [*3*], підручниках із загального мовознавства, історії української літературної мови та ін.

Науковий підхід до української мови, літератури, культури, до питань націології, соціології, політології, етнології, етнопсихології і т.д. неодмінно мав би вивести дослідників на явище лінгвоциду. Доволі докладно й об'єктивно описані процеси винародовлення і зросійщення українців через освіту, видавничу справу, демографічну політику, обмеження прав творчих спілок, цензуру, вилучення книжок тощо у "Політичній історії України"[*4*]. Однак і тут поняття лінгвоциду немає, через що описові місцями бракує мовної складової. У розлогому розділі "Мовна політика: здобутки і проблеми" політологічної монографії І.Ф.Кураса [*5*] наведена низка фактів, які засвідчують різні форми лінгвоциду, проте без цілісного опису цього явища і без його термінологічного найменування.

Відсутність терміну "лінгвоцид" у сучасних дослідженнях, які торкаються проблем міжнаціональних взаємин в Україні періоду її бездержавності, важко пояснити термінологічною необізнаністю. У 1992 р. 20-тисячним накладом вийшло третє видання книжки "Мова і нація" [*6*], яке починається розділом "Лінгвоцид", 1994 р. з'явилося 30-тисячним накладом її четверте видання [*7*], а 2003 р. – п'яте (наклад не вказано) [*8*]. 1997 р. видано 3 тис. примірників книжки "Україна: від мови до нації", де один із розділів присвячено лінгвоцидові [*9*]. Щойно 2005 р. з'явилася книжка [*10*] із цим словом у заголовку. Видання можна вважати хрестоматією з теорії і практики нищення української мови в СРСР.

Не торкаючись тут причин ігнорування терміну "лінгвоцид", зауважимо, що ми "не зуміємо нічого побачити, поки цього не назвемо" [*11*], бо, щоб "відтворити світ, потрібне слово" (Поль Рікер) та що "слово є чимось пізнішим, що долучається до предмета, який уже існує, але тільки слово творить цей предмет"[*12*]. Щонайбільше, слово має не тільки екзистенційний зміст, а й етичний (моральний) та естетичний потенціал, який реалізується у процесі його рецепції і вживання [*13*].

Суть лінгвоциду

Лінгвоцид (від лат. – lingua – "мова" і caedo – "вбиваю") разом із геноцидом та етноцидом належить до тріади антигуманних процесів, спрямованих на фізичну або етнічну ліквідацію окремих людських спільнот. Лінгвоцид – свідоме, цілеспрямоване нищення мови як головної ознаки етносу, народності, нації. Він є передумовою масової манкуртизації та винародовлення народу. Без лінгвоциду неможлива втрата народом історичної пам'яті, етнічного імунітету, національно-культурної самототожності. Проміжною метою лінгвоциду є етноцид – ліквідація якогось народу як окремої етносоціальної спільноти, а його остаточною метою – асиміляція, тобто поглинання одного народу іншим з метою етнічного розширення останнього, приросщення його етнічної субстанції. Єврейський публіцист Поль Жіневскі запитував: "Хіба асиміляція не є безбольовою смертю, яка, звичайно, краща "за остаточне розв'язання" єврейської проблеми (за Гітлером), але яка має точно такі ж наслідки?". Таке запитання мають усі підстави ставити й українці, як і інші колись чи ще й тепер поневолені народи.

Радянська наука та ідеологічні структури, які її контролювали, свідомо замовчували це слово і маніфестоване ним поняття, оскільки воно викликало надто прозорі асоціації зі становищем "національних" (російська вважалася міжнаціо-

нальною) мов підлеглих народів. Нема слова – нема проблем.

Лінгвоцид як знаряддя етноциду практикується в усіх поліетнічних державних утвореннях, де уникнути мовної боротьби між панівним і підлеглими етносами (етнічними групами) неможливо. Ілюстрацією може слугувати ставлення до української мови в минулому, коли Україна була розшматована кордонами сусідніх держав, та й нині – у тих краях, де українці живуть на своїх етнічних територіях за межами України (Росія, Білорусія, Польща, Словаччина, Румунія, Угорщина) і в самій Україні – на тих її теренах, де русифікація пустила глибокі корені.

Як ідеологія, національна політика та соціально-політична практика лінгвоцид має різні форми і використовує різні засоби [*14*]. Ідеалом асиміляторів є тотальний, повний лінгвоцид, коли, скажімо, заборона вживати якусь мову охоплює і письмове, й усне мовлення, всі його різновиди, стилі жанри. 1786 р. усі попи й дяки у підросійській Україні були зобов'язані правити службу Божу і читати молитви "голосом, свойственным российскому наречию", а щоб у цьому голосі не було відхилень, служителі культу були вимушені всюди, навіть удома, розмовляти тільки по-російськи. Для них заборона української мови була тотальною.

Але здійснювати тотальний лінгвоцид у повному обсязі важко або й неможливо, тому він здебільшого буває вибірковим і проводиться де у ширших, де у вужчих масштабах. Вибірковість стосується певних сфер уживання мови, її підсистем та одиниць або певних категорій мовців.

Традиційно лінгвоцид спрямовується, передусім, на писемне мовлення – цілковито або частково (на графіку, орфографію, певні сфери писемності тощо). За Емським указом 1876 р. українці позбавлялися права друкувати оригінальні твори і переклади, крім історичних та художніх текстів, у яких "не допускати жодних відхилень від загальновизнаного російського правопису". Емський указ забороняв також сценічні вистави українською мовою.

У XX ст. письмо втратило монополію на фіксацію мовлення. З'явилися нові способи його "консервування" і транспортування. Однак, звукозапис, кіно, радіо, телебачення, Інтернет відкрили широкі можливості не лише для розвитку, а й для нищення мов.

Лінгвоцид здійснюється як шляхом заборон (державою, Церквою), так і радикальнішими методами – винищенням носіїв мови або їх розсіянням. У завойованій Ірландії англійці вішали всіх місцевих католицьких священиків і вчителів. Радянська влада, прийшовши 1939 р. на західну Україну, майже поголовно репресувала (знищила або загнала в табори ГУЛАГу) місцеву українську інтелігенцію – так само, як перед цим репресувала українську інтелігенцію в УРСР, де, зокрема, були знищені майстри національної мови – письменники та її дослідники – мовознавці. "Розгром почався з Інституту мовознавства Академії наук. Перший сигнал до розгрому було подано московською газетою "Правда" від 27 квітня 1933 р. У ній з'явилася розлога стаття якогось Б.Лєвіна під заголовком "Як орудували буржуазні націоналісти". У цій статті підкреслювалося, що Інститут мовознавства ВУАН – це осередження ворогів, буржуазних націоналістів, прямих спадкоємців та учнів у справі СВУ С.Єфремова. Усі наукові розвідки Інституту мовознавства – це ворожа ідеологія реставрації капіталізму, відриву України від СРСР, відчуження української мови від "братерської російської" й намагання поєднати її з польською та німецькою мовами. Цю "мовознавчу дискусію" швидко завершило ДПУ, заарештувавши, починаючи з кінця 1933 і пізніше, майже всі наукові кадри і практичних популяризаторів українського мовознавства на чолі з найвидатнішими вченими того часу О.Курило, Є.Тимченком, Сулимою, О.Синявським, М.Наконечним, К.Немчиновим, С.Смеречинським, М.Драй-Хмарою"[*15*]. Лінгвоцид поєднали з геноцидом супроти лінгвістів. Геноцид поширили навіть на компартійну верхівку УРСР: із 102 членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У після чистки 1937 р. вижили тільки 3 (три).

По Другій світовій війні польська влада виселила українців з їхніх земель на подаровані їй союзниками німецькі території (акція "Вісла"). Українців розміщували врозсип: не більше 3 – 4 родин в одній місцевості, аби вони не могли спілкуватися, організувати школу, церковну громаду тощо.

Лінгвоцид має керований характер: його організаторами і виконавцями є державні (церковні, громадсько-політичні) структури, які діють "кнутом и пряником". Коли у суспільстві виробляються відповідні тенденції, психоповедінкові моделі, вони діють самі собою – з'являється тиск соціального середовища. Йому важко або й неможливо протистояти – виникає явище автоетноциду [*16*], яке починається автолінгвоцидом. В. Стус розповідав про Донеччину, де він 1962 р. вчителював: "Я попросив (у їдальні): "Дайте мені, будь ласка, на перше борщ, на друге шніцель". У цей час один із шахтарів, вилаявшись матірно на мою адресу, сказав: "Ты что, падло, по-нашему говорить не умеешь? Что ты говоришь "дайтє на пєрше", ты что, не можешь по-человечески сказать?". Що змінилося у цьому краї за 43 роки? Ось свідчення ветерана Другої світової війни з Донецька: "Людина, яка в нас розмовляє українською, може "нарватися" на багато, багато і багато проблем. Як мінімум, можуть брудно облаяти, сказати, що "скоро вас, украинцев, разрывать будем" або "Говорите нормальным человеческим языком". А можуть і з транспорту викинути, і побити – тільки за мову! <...>. І я благаю своїх онучок розмовляти в місті чужою мовою, бо дуже боюся за них!". І ще одна фраза з цієї статті: "У Донецьку серед великої кількості видань немає жодної міської газети українською мовою! А українців в області, згідно з останнім переписом, 56,7%. Так люди і перетворюються на манкуртів, на людей без історії, мови, минулого і майбутнього" [*17*].

У незалежній Україні 2005 р. мовна ситуація в окремих регіонах стала гіршою, ніж була в УРСР тоді, коли про цю проблему писав у книзі "Інтернаціоналізм чи русифікація?" І. Дзюба. Не лише в Польщі чи Росії, а й у Криму, на Донбасі українська мова для її носіїв часом виявляється не тільки зайвим, а й небезпечним вантажем. Автор щойно цитованого листа не назвав свого прізвища, боячись, аби його "онучки не попов-

нили рахунок побитих або зниклих безвісти". Навіть у Києві українськомовна людина не завжди почувається комфортно.

Питаннями лінгвоциду в Україні клопочуться в основному мовознавці-україністи, котрі мають схильність і відвагу досліджувати цю проблематику в контексті соціолінгвістики і, значно рідше, психолінгвістики та етнолінгвістики. Проте дослідження лінгвоциду не може бути обмежене рамками науки про українську мову. І за причинами, і за перебігом, і за наслідками він є явищем екстралінгвальним, а отже виходить далеко за межі того, що Фердинанд де Соссюр називав зовнішньою лінгвістикою, і навіть за межі всієї сукупності її інтердисциплінарних відгалужень соціолінгвістики, психолінгвістики, етнолінгвістики та ін.

Аспекти лінгвоциду

Крім чисто лінгвістичного, у дослідженні лінгвоциду є низка інших аспектів: етно-, психо-, соціолінгвістичний, політичний, геостратегічний, економічний, демографічний, інформаційний, міжнаціональний (міжетнічний), регіонально-субетнічний, культурологічний, релігійно-конфесійний, освітній, військовий, футурологічний, зіставний, метатеоретичний та ін., без висвітлення яких сутність лінгвоциду, його причини, здійснення та наслідки не можуть бути адекватно розкриті. Зупинимося, бодай фрагментарно, на деяких із них.

Політичний аспект

Лінгвоцид – це, насамперед, політичне поняття, яке відбиває один із напрямків внутрішньої і зовнішньої мовної політики держави. Президент Франції Жорж Помпіду вважав, що з усіх політичних питань найскладніше –лінгвістичне. Провансальська, корсиканська, нормандська та інші мови Франції, які ще від ордонансу Франциска I 1539 р. заборонялися, оголошувалися патуа, а потім і мертвими, у минулому столітті почали оживати і потроху ставати на ноги, спричинюючи тим самим клопіт державі. Тому Франція ігнорує "Європейську хартію регіональних мов або мов меншин", яку двічі з поспіхом і вкрай некваліфіковано ратифікувала Верховна Рада України. Не ратифікувала цю Хартію і Російська Федерація. У цій країні вже давно виконується програма "Русский язык", при Кабінеті міністрів є Комітет російської мови, який провадить велику роботу в країнах СНД. Попри продовження російськомовної окупації України, Росія постійно тримає в напрузі українську владу і громадськість безпідставними заявами про дискримінацію російської мови, ущемлення прав російськомовного населення, насильницьку українізацію та вимогами надати російській мові статус державної в Україні. Водночас у Російській Федерації, де проживають мільйони українців, немає жодної державної української школи.

Проросійським силам в Україні, "п'ятій колоні", як і їх попередникам у радянські і царські часи, зрозуміло, що коли будуть подолані наслідки лінгвоциду, коли відбудеться мовне відродження України, про її інкорпорування Росією доведеться забути назавжди. В етнічній структурі населення Росії неросійська складова швидкими темпами збільшується, а російська, відповідно, зменшується, що для цієї держави загрожує фатальними наслідками. Поліетнічна імперія життєздатна тільки за умови домінування центрального етносу. Звідси намагання політичними, економічними, культурними, релігійними, інформаційно-мовними засобами знову інкорпорувати Україну й асимілювати українців. Має цілковиту рацію Віталій В. Дончик: "Нинішніх супротивників української мови в незалежної України рівно стільки, скільки й ворогів нашої незалежності".

Царська Росія провадила політику "выравнивания народностей", вважаючи, що "народ, доколе сохранит веру, язык, обычаи и законы, не может считаться покоренным" (з офіційного документу 1865 р.), комуністична Росія – політику "злиття мов", пізніше "гармонійної двомовності", яка мала ту саму мету. "Скидається на те, – пише Р. Шпорлюк, – що Сталін вважав мовну єдність одним з головних факторів виживання імперії. Класова солідарність та економічні фактори здавалися не такими важливими для інтеграції народів СРСР, як спільна мова чи спільна історична пам'ять (яку, зрештою, можна було сфабрикувати)" [*18*] Так думали і його наступники. Тому нині не тільки країни Прибалтики, а й Казахстан, Азербайджан, Туркменистан та інші провадять широкомасштабну політику мовної ренаціоналізації. Так, у Киргизії ухвалено закон, за яким усі держслужбовці зобов'язані знати киргизьку мову, а засоби масової інформації повинні вживати її мінімум на 50%; поступово ця мова має стати основною в державі.

У США тривалий час провадилася політика melting pot ("плавильного котла"), у Польщі – політика гомогенізації. У цих країнах, як і у Великій Британії, Франції, Іспанії, Канаді, Угорщині, Чехословаччині, Туреччині, Китаї, політиці лінгвоциду властиві специфічні прикмети, неоднакові методи, темпи, рівень жорстокості тощо, але вона тотожна за метою і суттю.

У сучасній Україні, де лінгвоцид значною мірою продовжується, занепокоєні громадяни, політичні та громадські організації здебільшого звинувачують у цьому владу. Справді, якщо стосовно етноменшин, насамперед російської, то внутрішня мовна політика перевищує світові стандарти, а щодо мови титульного народу, то вона постійно викликає обґрунтовані нарікання і протести. Зовнішня ж мовна політика в Україні фактично відсутня.

Подібні звинувачення можна почути на адресу влади деяких інших країн. "Легковажна мовна політика провідної верстви, а згодом уряду в Ірляндії допровадила до майже тотального зникнення гальської мови корінного кельтського населення країни" [*19*]. Філософ. М. Попович щодо втрати мови міркує так: "Я сказав би, що мова тут не є визначальною, – маємо приклад Ірландії, яка зберегла "серце", але мову втратила. Та ви не дорікнете їм, що вони погані кельти..." (ПіК. – 2000. – № 5). Самі ж ірландці, зокрема, Нобелівський лауреат у галузі літератури Шімус Гіні (Seamus Heaney), реагують на це інакше: "Втрата мови і при тім втрата головного визначальника ідентичности, принаймні з точки зору чужомовного довкілля, сьогодні допроваджує деяких передових письменників Ірляндії до розпачу й

глибоких духовних страждань" [*20*]. Додамо, що нинішня ірландська держава провадить належну мовну політику. Ірландська мова оголошена державною, кожен артист зобов'язаний бодай один раз щомісяця виступати на сцені ірландською мовою, уряд домагається, щоб у Євросоюзі вона стала однією з мов другого плану.

Демографічний аспект

Поставимо запитання в дусі української "як-битології": скільки сьогодні налічувалося б українців у світі, якби вони величезними масивами не були асимільовані, якби ареал української мови, як у часи гетьманування Богдана Хмельницького й Івана Виговського, простягався до Вісли, якби край, який нині називають Закарпаттям, не втратив двох третин своєї української території, якби Берестейщина і велика частина Слобожанщини (Білгородщина, значною мірою Курщина, Вороніжчина), Кубань та інші українські землі були у складі України? Якби мільйони українців, переселених або виселених у Сибір, на Далекий Схід, на Північ, у Казахстан, Середню Азію, залишалися в Україні або мали можливість національно зберегтися там, куди їх перемістила царська і більшовицька влада Росії? Якби західна українська діаспора мала підтримку материкової України, як мають розсіяні по світу євреї, поляки, хорвати, словаки та інші від своїх держав? Навіть попри революції, війни, голодомори, інші форми геноциду, українців налічувалося б принаймні на 100% більше, ніж є їх нині.

Одним з інструментів лінгвоциду є змішані шлюби. На відміну від Англії чи Франції, Російська імперія царського й комуністичного періодів всіляко заохочувала такі шлюби. Про них спеціально йшлося вже у Коломацьких статтях [*21*], до них спонукала Катерина II. Ідея таких шлюбів полягає в тому, що нащадки змішаних сімей переважно ідентифікують себе з державним етносом. Це знайшло своє вираження в радянському фольклорі: *Папа – турок, мама – грек, а я русский человек*.

"Збільшення міжетнічних шлюбів, – пише сучасний дослідник, – приводить до зростання чисельності соціальних груп, які "забувають" власне етнічне коріння, пристосовуються до транснаціональної пропаганди загальнолюдських цінностей" [*22*]. Коріння більшістю таких людей справді забувається, а щодо пропаганди "загальнолюдських вартостей", то це твердження помилкове або побудоване на свідомому спотворенні реальності. Загальнолюдські вартості існують не самі собою, а в конкретних культурно-цивілізаційних спільнотах, тому мають національну забарвленість. Невже Катерина II шляхом змішаних шлюбів планувала зміцнити загальнолюдські вартості? Або міжвоєнна Польща? І там, і там ішлося про елементарне поглинання українців, відповідно, російським і польським етносами. Інша річ, що розмови про загальнолюдські вартості використовуються для приховування справжніх цілей асиміляторів.

Як засвідчують сучасні дослідження, міжетнічні шлюби призводять до зниження інтелектуальних здібностей, підвищення відсотка смертності тощо. Тому стимулювання міжетнічних шлюбів окремі вчені розглядають як засіб етнічного геноциду [*23*].

Змішані шлюби масово не можуть укладатися там, де немає змішування народів. Тому царська і комуністична Росія заселяла Україну росіянами та іншими "інородцями", а українців виселяла з рідної землі. Так, за указом від 8 березня 1835 р. російські купці на три роки звільнялися від податків, якщо селилися в Києві і будували там житло. У 2-й половині XIX – на початку XX ст. (скасовано аж 1919 р.) для заохочення переїзду чиновників до України їм давали тут більшу платню. Особливо ревних нагороджували медаллю "За обрусение края". Але, очевидно, привабливішою таки була доплата:

Если продуемся, в карты играя,
Поедем на Волынь для обрусенья края.
Козьма Прутков.

За переписом населення 1926 р., в Радянській Україні (тоді без Галичини, Буковини та Бессарабії (південної), Закарпаття, Волинської, Рівненської областей і Криму) співвідношення росіян до українців становило 1:8,7, тобто на одного росіянина припадало майже дев'ять українців. За переписом 1989 р. ця пропорція вже становила 1:3,3. Співвідношення змінилося майже в три рази не на користь корінного населення. Від 1926 до 1989 р. російське населення України збільшилося з 2677166 до 11355582 осіб, тобто на 8678416 осіб (у 4,2 рази), а українське – після всіх возз'єднань! – із 23218860 до 37419053 осіб (в 1,6 рази). Це було наслідком геноциду, етноциду і демографічної політики, суть якої відбита у фольклорі: *Хай живе москаль на Україні, а хохол – на Сахаліні.*

Західні дослідники пов'язували посилення русифікації у 60-70-их роках минулого століття зі зміною демографічної ситуації в СРСР, а саме – швидким зростанням неросійського населення, особливо у середньо-азійських республіках, що призводило до втрати росіянами переваги в кількості, а тим самим і панівного становища. "Подолати цю загрозу можна було шляхом асиміляції українців і білорусів – з етнічного погляду ближчих до росіян народів" [*24*]. Цьому мали слугувати такі ідеологеми, як "гармонійна двомовність", "друга рідна мова", "взаємозбагачення мов", "дружба народів – дружба мов" тощо, під прикриттям яких відбувалося створення російських анклавів, посилення національного безправ'я, скорочення кількості національних шкіл, видань, тиражів, репертуарів, дискримінація національних меншин, зокрема, 7 мільйонів українців, які проживали за межами УРСР.

Міжнаціональний аспект

Мова є основним засобом спілкування, але тільки для тих, хто нею володіє. Щодо інших – вона є комунікативним бар'єром.

У національних республіках СРСР основна увага приділялася вивченню російської мови. Вивчалися й іноземні мови, але вкрай неефективно. Внаслідок цих обставин, російська мова ставала засобом ізоляції неросіян від світу – вони мали дивитися на світ крізь широке вікно російської і, за бажанням, вузьке вікно своєї мови.

"Поети, – зауважував В. Барка, – повинні говорити або, принаймні, читати трьома мовами. Це відкрита брама для в'язнів". І не тільки для в'язнів, а й для самої мови. Для повноцінного

поступу вона має контактувати з якомога більшою кількістю мов, а не пливти у фарватері тільки однієї з них, бо це шлях до втрати творчих потенцій, гальмування або й зупинення розвитку власних виражальних засобів, шлях перетворення на анемічну копію іншої мови і, як сказав С. Караванський, до "смерти через подобу". Порівняймо: через словники російська мова пов'язана із 119 мовами світу, а українська – лише із 15 (дані за 1998 р.).

У підросійській і підрадянській Україні політика знищення провадилася не тільки щодо української мови, а й стосовно мов інших етнічних груп України – кримськотатарської, німецької, івриту, грецької і т.д.. Опосередковано, а може, й безпосередньо, це спрямовувалося знову ж таки проти української мови, оскільки:

– викликало національні заздрощі (чому, наприклад, грецькі навчальні заклади ліквідовано, а українські – ні?);

– вербувало антиукраїнські сили із неросіян;

– збільшувало масу російськомовних громадян;

– створювало однорідність (російськість) мовного простору, з яким контрастувала тільки українська мова;

– породжувало відчуття приреченості української мови, намагання утримати її при житті тільки "відсталими маргіналами-націоналістами".

Усе це разом сприяло тиску на україномовних комунікантів, змушувало їх почуватися наче в чужій країні або ж у мовному гетто. Усвідомлення цих загроз спонукало українські патріотичні сили підтримувати національно-мовне відродження етнічних груп України.

Релігійно-конфесійний аспект

За Біблією, багатомовність є карою Господньою за гріх гордині (Вавилонське стовпотворіння). У середні віки існувало поняття тримовної єресі, згідно з яким мовами св.Письма визнавалися тільки давньоєврейська, давньогрецька і латинська мови, а всі інші такої гідності не мали. Коли грецькі місіонери Кирило і Мефодій перекладали християнські сакральні тексти старослов'янською, то німецькі латинники, казали, що гріх славити Господа "мовою базару". Подібно говорили і говорять донині ієрархи РПЦ Московського патріархату та її філії в Україні про українську мову. Ця Церква не тільки ніколи не протестувала проти лінгвоциду України, а й була та залишається одним з найпотужніших знарядь його здійснення. "Коли буде багато мов, то піде розбрат ("смута") на землі", – стверджував московський патріарх Никон. А щоб цього не сталося, РПЦ неодноразово докладалася до спалення українських книг і бібліотек, забороняла друкувати книги (навіть "Буквар") українською мовою, перекладати християнські тексти, виголошувати проповіді, говорити українською загалом. Понад те, РПЦ коригувала щодо мови св. Письмо. "В книзі Естер (Есфір) I; 22 оригінал і переклади цілого світу (серед них і Острозька Біблія 1581 р.) дають: "Щоб кожен чоловік був паном у домі своєму й говорив мовою свого народу". Це дуже важливе для поневолених народів Росії місце російський св. Синод дає так: "Да будет страх им в жилищах их...", писав І. Огієнко [*25*].

Однак, православ'я в Україні було не метою, а засобом, як був ним і католицизм. "Позірно католицька місія Польщі на сході тільки зверху закривала її дійсні пляни – при допомозі латинського обряду систематично польщити русько-українські землі аж до їх повного винародовлення та влучення їх як невідлучної частини вдвоє меншої Польщі. <...>. Не про поширення католицької віри тут ішлося, а про культурно-політичну експансію польського народу на землі Руси" [*26*].

Примусове навернення греко-католиків, яке проводила духовна і світська російська влада на Правобережній Україні після її приєднання до Росії, мало наслідком перехід великої кількості їх у римо-католицизм, що своєю чергою призвело до втрати ними рідної мови та цілковитого ополячення. Мали проблему із греко-католицизмом й інші асимілятори, які збільшували свої етноси коштом українців. Земплинський жупан М.Славік у зв'язку із переписом населення 1921 р. писав у обіжнику: "На Словаччині нема ні русина, ні русинки. Це лише мадярський уряд видумав їх для того, щоб словаків, які говорять земплинським наріччям, відірвати від корінних словаків, щоб було їх легше мадяризувати. <...>. Правда, що в них інша релігія, греко-католицька, яку називають руською вірою, але від того вони не будуть і не є русинами" [*27*]. Як насправді угорська влада ставилася до русинів (українців), видно з таких фактів. 1908 р. вона заборонила вживання мови "угроросів" у всіх сферах громадського, культурного і релігійного життя, не можна було навіть катехізис учити руською мовою, а перед першою світовою війною було закрито всі, без винятку, руські школи, заборонено книгодрукування, кирилицю замінено на латиницю, цілковито латинізовано Богослужіння в руських церквах. Навіть образи– мадяризували: у старовинному монастирі в Марія-Повчі русько-слов'янські написи переробили на угорські.

Соціальний аспект

Втрата державності мала наслідком деформації в соціальній структурі українського суспільства, які призводили до лінгвоциду. Тривалий час український народ майже цілковито був позбавлений власної еліти. Вона була або знищена, або ж перейшла на бік поневолювачів. Понад половину польської аристократії становили колишні українці (Вишневецькі, Потоцькі, Пузини та ін.), які здебільшого були найлютішими ворогами українства, його культури й мови. Неукраїнськими стали й міста. Наприклад, у Львові русини (українці) мали право селитися тільки на одній вулиці, яка й донині має назву Руської.

Ще гіршою виявилася ситуація із приєднанням України до Московії. "Перш усього українське панство, почасти куплене Москвою, почасти вирізане нею, потрохи заслане, стероризоване або приголублене, швидко покинуло свій народ, перебігло на бік дужчого, здалось, асимілювалось, стало "руським", – писав Володимир Винниченко. Українське суспільство було "сплющене" до одного класу – селянства. Це давало підстави говорити, що українською розмовляють тільки "поп і хлоп", що вона "мужицька", а в радянські часи – колгоспна ("колхозний язык"). Намагання не випустити українську мову з-під селянської стріхи мало далекосяжну мету – мовно розчленувати народ, позбавити його природ-

ного зв'язку між суспільними верствами. Це, як писав Михайло Грушевський, "прирекло б на темноту народні маси або привело б врешті-решт до існування двох мов: української для народу і (велико)російської для інтелігенції".

У радянські часи з'явилася ідея боротьби культури міста (пролетарської, прогресивної, російськомовної) і культури села (селянської, реакційної, українськомовної). Вища російська культура міста мала поглинути нижчу культуру села разом з її мовою. Але найстрашнішого удару мові було нанесено ліквідацією класу українського селянства шляхом голоду, депортацій, перетворення його на сільських пролетарів – колгоспників. Українська мова значною мірою втратила соціальну базу, наявність якої робила мову незнищенною навіть в умовах заборон та інших форм лінгвоциду.

У царські часи акцент у денаціоналізації і зросійщенні робився на верхи українського суспільства. Так, 1889 р. було заборонено українські спектаклі з життя інтелігенції, купецтва, міщанства. У радянський час зросійщували, насамперед, ту ж інтелігенцію і робітництво. Нині, коли майже дві третини населення України проживає у містах як засоби денаціоналізації, крім традиційних, використовуються маскультура, порнографія, блатний жаргон тощо – все те, що погано прищеплювалося в сільській місцевості, але тепер знаходить дорогу й туди.

Освітній аспект

Чия освіта – того й мова. Микола Костомаров на початку 60-х років XIX ст. писав: "Народ має вчитися, народ хоче вчитися; якщо ми не дамо йому умов і засобів учитися своєю мовою – він буде вчитися чужою – і наша народність загине з освітою народу". Але саме етнічну загибель неросійських народів, насамперед українського, мала на меті російська держава. "Кінцевою метою освіти всіх інородців, що проживають у межах нашої вітчизни, безперечно, має бути обрусіння", – заявив 1870 р. міністр освіти Росії Д.Толстой. Подібну мету ставила угорська, а пізніше чехословацька влада на Закарпатській Україні, уряд міжвоєнної Польщі в Галичині й на Волині, міжвоєнної Румунії на Буковині і в Південній Бессарабії. Для радянської України показовими є такі дані: наприкінці 80-х років минулого століття на Донбасі серед науковців та освітян українці становили тільки 15%, хоча в етнічній структурі населення краю вони переважали (50,7%). "Хохлов у науку не пущать" – золоте правило імперського думання, за яких би режимів і строїв це думання не "проістєкало", – пише Д. Степовик.

Як виглядала мовно-освітня ситуація на радянській Західній Україні, можна довідатися з книжечки заслуженого вчителя України П. Сов'яка, який понад 40 років викладає історію в сільській школі на Дрогобиччині. "У той час, коли все українське було розтоптане, знецінене, зведене до нуля, коли українська мова на всіх рівнях упосліджувалася, коли педінститути випускали українських мовників низької кваліфікації, які, крім "Бур'яну" Головка, нічого не знали, бо їх так запрограмували, бо вони стали закладниками великої політики, коли на спеціальність "українська мова і література" бажаючих було мало, бо непрестижно, коли навмисно на цю спеціальність приймали калік з дефектами мови, чим в учнів викликали кпини і скептичне ставлення до предмета, вчителі російської мови були в іншому становищі. Вони не тільки одержували 15%-ну надбавку до зарплати за русифікацію, а були фахово краще підготовлені, краще забезпечені посібниками, додатковою літературою, навіть зовнішністю були привабливішими. <...>. В школах часто проводився "День русского языка", згодом "Неделя", і дійшло до "Месячника". <...>. Під час тих місячників заставляли всіх учителів та учнів спілкуватися по-російськи. Своєю чергою, вчителі російської мови і літератури були своєрідними наглядачами і підганяйлами цього процесу. З високої трибуни району навіть пропонувалося вчителям історії як ідеологічного предмета перейти на російську мову викладання, тоді й вони одержать 15%-ну надбавку" [*28*].

За 15 років незалежності ситуація в освіті змінилася, але значно меншою мірою, ніж треба було б для подолання рецидивів лінгвоциду через цю сферу суспільного життя, і незрівнянно менше, ніж про це пишуть прихильники продовження зросійщення України.

Психологічний аспект

Про негативні зміни у психології народу, який втрачає рідну мову, писали визначні українські вчені-поліглоти О. Потебня, І. Франко, І. Огієнко та ін. Говорила про це й визначний історик О. Єфименко: "У цій "денаціоналізації" українського народу є деякі практичні вигоди – зручніше, коли люди, що живуть в одній державі, розмовляють однією мовою. Але практичні вигоди аж ніяк не окупають жахливих духовних втрат, що тягне за собою перетворення однієї народності на іншу.

Втрачаючи рідну мову, народ втрачає разом із нею і своє духовне надбання, яке він нажив за багато віків, свій особливий спосіб розуміння світу, особливий спосіб передавати це розуміння, свої запаси мудрості, що зберігаються в народній поезії, у творах усної словесності, якими багатий кожний обдарований народ. Познайомтеся, хоча б, наприклад, з українськими "народними думами"; кожна із них є поетичний і водночас історичний твір високої художньої і наукової вартості. І все це народ втрачає разом з мовою. Народна душа бідніє, вироджується, народ падає в своїх духовних силах, переходить на нижчий ступінь розвитку; слова чужої мови, хоч і споріднені, є для нього мертві звуки, які не викликають думок, відчуттів, всієї тієї плідної творчої праці, що її викликають звуки мови рідної" (Пам'яті Тараса Григоровича Шевченка, 1901 р.).

Українці, загнані у російську мовну клітку й довго утримувані в ній, за інерцією продовжують перебувати у цій клітці й нині. Серед наших комплексів є і страх перед рідною мовою. "Українець, як Едип, убив свого батька – свою самість, свою мову, і вертається вона до нього хіба в пісні за столом чи, як у героя новели Ю.Щербака, у передсмертному маренні. Але й убив і дар мови. Новою, прибраною замість убитої в собі рідної мови українці ще можуть спілкуватися, виражати свою агресію, але не можуть творити (свідчення того, наприклад, російсько-

мовні фільми кіностудії імени Довженка). І рідною теж: між його свідомістю і архетипальними, творчими пластами мови стоїть Едипів комплекс – почуття вини, ненависть до себе, що зовні проявляється як ненависть до мови, страх перед мовою та інші деструктивні почуття, що їх психологи називають синдромом розкладу" [*29*].

Постійний тиск, переслідування, зневажання, неможливість зробити кар'єру не могли не мати наслідків у психіці багатьох українців. Українськість витіснялася з їхньої пам'яті. А людина здебільшого намагається забути все, що асоціюється із негативними емоціями. Сформувавши українське безпам'ятство, Росія багато в чому домоглася свого: чимало українців не хочуть чути про штучні голодомори, масове розкуркулення, виселення на Північ і в Сибір, колгоспне кріпацтво, періодичні чистки в рядах КПБ(У)-КПУ, винищення інтелігенції, варварське ставлення до землі, природи і людей, яких ненавчених і неозброєних масами гнали під німецькі кулі. Ці українці й далі стоять за тих, хто це все організовував. Тому наші проблеми – як мовні, так і національні загалом – пов'язані не так із негативними сторонами ментальності, як із втраченою або спотвореною історичною пам'яттю народу.

Коли йдеться про психологічний аспект лінгвоциду, треба брати до уваги не тільки психологію поневолених, а й психологію їх поневолювачів. Англійці як імперський народ ніколи не намагалися перетворювати колоніальні народи на англійців. Агресивні ж сусіди України тільки тим і займалися – полонізували, мадяризували, румунізували, словакізували, чехізували (у 1918 – 1938 рр.). Не маючи імперської величі, вони хотіли збільшувати свою етнічну субстанцію коштом інших народів. Останнє донині властиве росіянам. Зокрема, завдяки цьому вони зросли від 4 мільйонів у часи Богдана Хмельницького до 129 мільйонів у 1989 р.

Етнопсихолог Б.Ф.Поршнєв висловився, що в історії людства ніколи не було людоїдства, бо тих, кого їли, не вважали за людей. Подібно з лінгвоцидом: аби проковтнути бодай частку України, поляки доводили, що галицький говір – це територіальний різновид польської мови, словаки – що закарпатські говірки належать до словацької мови, румуни, що українці Буковини – це румуни, які забули румунську мову. Росіяни та зросійщені інородці, які прагнуть дійти до Індійського океану (Петро І, В.В.Жириновський) і "до Египта раскарячить ноги" (С.Єсенін), думають ширшими масштабами, тому в минулому заявляли, що "никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может" [*30*], а тепер закликають: "ни под каким видом не признавать прав на существование за государством "Украина", "украинским народом" и "украинским языком" [*31*].

Регіонально-субетнічний аспект

Корінних мешканців України, як і сто років тому, поділяють на українців, хохлів і малоросів. Цей поділ певною мірою має і географічні контури.

Серед малоросів нерідко трапляються люди, войовничо налаштовані проти української національної ідеї, проти української мови. "Зворотний бік національного самоприниження – це почуття агресивності, що його можуть виявляти денаціоналізовані особи до тих, хто й надалі користується рідною мовою" [*32*]. На подібне перехворіла свого часу Галичина. На початку XX ст. молодше покоління місцевих москвофілів стало на позицію повного ототожнення українців Галичини з росіянами, виступало за національну і культурну єдність із ними, за повний перехід на російську мову. Поступ української державності, розумна політика влади, активність громадсько-політичних сил матимуть наслідком те, що і про малоросійство через певний час українці говоритимуть у минулому часі.

Провінціалізація мови – це теж одна із форм лінгвоциду. З-під української мови вибивали діалектну підоснову, аби її саму опустити на рівень діалекту панівної мови. До російсько-українського суржика ставлення було цілком толерантне, а вживання діалектизмів у художній, публіцистичній творчості, особливо у перекладах гостро засуджувалося. Директор Інституту мовознавства АН УРСР І..Білодід всіляко поборював діалектизми з південно-західного ареалу. Однак, боротьбою з "гуцулізмами" не обмежувалися – діалектологічний матеріал, зібраний Інститутом мовознавства, під час евакуації затопили у Дніпрі, гальмували публікацію Атласу української мови, московська влада відкинула план досліджень українських говірок у РСФСР.

Ще одним напрямком лінгвоциду є намагання розколоти український народ на основі субетнічних відмінностей. Українців Сходу і Півдня оголошують ближчими до росіян, ніж до решти українців, силкуються створити "четверту" східнослов'янську націю – русинську. Дивує одностайність наших сусідів, попри їхні політичні, національні і навіть расові відмінності, у намірах розшматувати український народ. 1929 р., коли Л. Бачинський уперше назвав "Підкарпатську Русь" Закарпатською Україною, його вигнали з Чехословаччини, до якої тоді входив цей український край. Польський політик Ю.Бек на зустрічі з А.Гітлером, Й. Ріббентропом і Г.А.Мольтке 5 січня 1939 р. переконував їх, що русини Карпатської України не мають нічого спільного з українцями. 1993 р. в Угорщині русини законом відділені від українців і визнані окремою меншиною.

Історичний аспект

Одним із засобів лінгвоциду є маніпулювання історією. Коли вожді СРСР у 30-і роки перейшли з класових позицій на російськоцентричні, то була переглянута і концепція минулого. Київська Русь почала розглядатися як колиска трьох братніх народів, які мали спільну мову, що була розірвана монголо-татарською навалою – від стовбура руської мови ("русского языка"!) відросли українська й білоруська гілки. "Злиття" української і білоруської мов з російською мало виправити цю історичну "несправедливість". Те, що було спільним, повинно було знову стати спільним – за законом заперечення заперечень.

Оскільки російський народ був оголошений першим серед рівних, то почалися зміни у кадровій політиці з метою заміни керівних кадрів росіянами і нищення всього неросійського, зокрема, закладів освіти, видавництв, органів масової інформації та ін. Водночас пропаганда продовжувала говорити про небувалий розквіт

радянських народів, завдяки турботі ленінської партії та її вождя Й.В.Сталіна. Турбота про мови і культури була, як сказав би Мартін Террі, виявом "позитивної дискримінації", базованої на марксистській тезі про відмирання через розквіт. Але розквіт був віртуальним, а відмирання реальним.

Футурологічний аспект

З тих понад 5,5 тисячі живих мов світу, які в останній чверті XX ст. зафіксовані ЮНЕСКО, до кінця XXI ст., за прогнозами футурологів, залишиться не більше 350 – 400. У 60-і роки минулого століття українська мова за кількістю носіїв входила до 50 найпоширеніших мов світу. Нині, очевидно, це місце втрачене. Причини відомі: це, насамперед, демографічна, мовна та освітня політика московсько-комуністичної влади у хрущовські й особливо брежнєвські часи та винародовлення й асиміляція українців в Україні, на українських землях у сусідніх країнах (Росії, Польщі, Словаччині, Білорусі, Молдові, Румунії, Угорщині) і в країнах поселення (східній і західній діаспорі).

ООН задекларувала право окремих людей і народів звільнитися від наслідків колоніальної залежності. Це право стосується і мови. Українська наука мала б докладно дослідити всі складові процесу лінгвоциду і виробити для суспільства і владних структур України конкретні рекомендації з метою його припинення, можливої ренаціоналізації бодай частини асимільованих українців та їхніх нащадків, планування мовного розвитку української етнічної (українців світу) та політичної (громадян держави України) нації на близьку і далеку перспективу. Миритися з наслідками лінгвоциду, тому що буцімто "так історично склалося", чи вважати, що "ідеологічні та етнічні ресурси державного розвитку і планування мають локальний, короткотерміновий та дезінтеграційний характер, що не тільки не відповідає, а й суперечить сучасним світовим тенденціям" [*33*], означає – або не мати волі до національного життя, або ж неадекватно сприймати тенденції розвитку етнічної структури світу. "Сьогодні необхідно створити культ української мови, оскільки вона потребує допомоги кожного українця – свого носія і споконвічного хранителя. Саме культ, бо столітні безпрецедентні намагання знищити українську мову потребують сьогодні і таких же безпрецедентних зусиль щодо її повноцінного відродження" [*34*].

Контрлінгвоцид

Подолання наслідків багатовікового лінгвоциду та продовження його дії в добу новітньої незалежності України – це одна з найактуальніших проблем українознавства, українського життя загалом. Адже йдеться про ренаціоналізацію України, про майбутнє української нації і держави. Крім традиційних рекомендацій та заходів, пов'язаних із використанням досвіду мовного відродження Чехії, Ізраїлю, країн Прибалтики, пропонуються і радикальні засоби збереження українства в незалежній Україні. Наприклад, оголосити українців національною меншиною, і тоді на них поширюватимуться міжнародні правові акти, зокрема, "Декларація прав регіональних або меншинних мов". В. Вітковський виносить на суд громадськості начерк доктрини, суть якої полягає в тому, що "національно свідомі українці, відкинувши "народницькі" ілюзії – як загальноукраїнські, так само й вузько галицькі – мають відверто проголосити себе меншиною, непотрібною русифікованому соціуму й дискримінованою всередині його. Проголосити, аби відразу ж розпочати боротьбу – справжню, жорстку, без профанацій і сентиментів – за свої законні права меншості" [*35*]. Для доведення життєвості доктрини автор статті наводить такі приклади: аборигени, становлячи 1% населення Австралії, володіють територією (вони скупили ці землі) завбільшки з Румунію, де живуть за власними законами і куди не допускають білих; фахівці-афроамериканці, підписуючи контракт із фірмою, обумовлюють колір шкіри свого майбутнього співробітника; з 30-тисячної японської громади Нью-Йорка третина ніколи не читає англомовної преси: їхні ЗМІ (преса, радіо, телебачення) подають інформацію не лише японською мовою, а й у японському дусі; жменька "неправильних" євреїв розпочала буквально на піску відбудовувати національну державу.

Є й інша радикальна пропозиція. "Оскільки на державному рівні ці болючі для нас, українців, питання й досі не піднімаються, і нова влада поки що не збирається припиняти дискримінацію українців в Україні, то вношу пропозицію: на базі південно-східних регіонів створити для нас гетто, як німці створювали євреям, чи резервації, які в США мають індіанці. Можливо, хоча б там українцям буде надана можливість отримувати освіту, читати книги й газети та навіть просто розмовляти рідною мовою" [*36*]. Цікава паралель: у добу "перебудови" на всесоюзному рівні порушувалася тема створення резервацій для народів Півночі Росії. "Братья наши меньшие", як назвав їх якийсь професор, теж бачили порятунок у резерваціях.

Висновки

З наведеного неповного розгляду аспектів лінгвоциду випливає, що він має бути предметом дослідження українознавства, тлумаченого як sensu largo (цілісний комплекс наук про Україну й українство), так і sensu stricto (філософія, політика і педагогіка державного і, ширше, національного життя українців) [*37*]. Буття народу є цілісним. Цілісним має бути й українознавство, до того ж не тільки тоді, коли йдеться про українське буття загалом, а й у його окремих виявах, аспектах, періодах. Те, що Гегель називав конкретністю істини, визначається кількістю параметрів, у яких розглядається явище: що більше параметрів, то глибша й об'єктивніша істина, то менше вона дає підстав і можливостей для кривотлумачень, псевдоплюралізму чи заперечень. Істина несе на собі відбиток того, хто її пізнає, а у практичному житті, зокрема у політиці, люди здебільшого керуються не істиною, а вигодою. Тому представники народів, які панували над українцями в минулому і хотіли б зберегти чи відновити цей статус у майбутньому, дивляться на Україну не зовсім так, як українці. Об'єктивність пізнання потребує розгляду лінгвоциду не лише з позиції його жертви, але й тих, хто здійснював його. Потрібне з'ясування позицій політиків, громадських діячів і вчених в

Україні, які заперечують або замовчують факти геноциду, етноциду, лінгвоциду щодо українців, які борців за свободу України вважають за її ворогів, гноблення і приниження трактують як братню допомогу і дружбу народів. З огляду на все це, встановлення істини має принципово важливе значення. Дослідження лінгвоциду, його причин, напрямків, методів, аспектів, а особливо наслідків має провадитися за всіма параметрами.

В Україні плідно працює Асоціація дослідників голодоморів. Оскільки лінгвоцид приніс українству не меншу шкоду, ніж геноцид, то на часі інституціювати і його дослідження – у вигляді наукового центру чи бодай кабінету в системі НДІ українознавства. Актуальність інституціювання посилюється тим, що лінгвоцид продовжується як щодо мови корінного народу України, так і щодо мов національних меншин, які не мають підтримки материкових ареалів (напр., білоруська мова) або ж не мають таких ареалів (напр., караїмська).

Нині набуває втілення ідея створення Інституту національної пам'яті України. Сподіваємось, у його діяльності буде сторінка під назвою "Лінгвоцид". Без історичної пам'яті не може бути національної гідності, якої так бракує багатьом українцям, та повновартісної національної (само)свідомості, а без цього нація не може мати майбутнього. Волею Господа чи природним ходом розвитку світу одна з частинок людства є українською спільнотою. Це означає, що за свою українськість ми несемо відповідальність не лише перед пам'яттю минулих поколінь, а й перед Богом і перед людством. Будучи впродовж століть під пресом поневолювачів, але ніколи не втрачаючи надії на самостійне національно-державне життя, українці перебували в умовах, коли доводилося боротися за мале в ім'я великого, за просте в ім'я шляхетного: носити вишиванку, співати свої пісні, прибирати хату рушниками, захищати літеру **ґ** тощо. Тепер, у незалежній державі, час, не забуваючи про мале, перейти до великого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Программа научно-технического прогресса и его социально-экономических последствий на 1985-2005 гг. по Украинской ССР. Развитие языкознания". – К., 1982. Проект вийшов російською мовою і під грифом "Для служебного пользования".

2. Мала енциклопедія етнодержавознавства // НАН України: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького; Редкол.: Ю.І.Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра; Генеза, 1996; Політологічний енциклопедичний словник. Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Генеза, 1997; "Українська мова". Енциклопедія. / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П.Зяблюк та ін. – К. "Укр. енцикл.", 2000.

3. УСЕ Універсальний словник-довідник / Гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ М.Попович. – К.: "Ірина", 1999; Новий тлумачний словник української мови у трьох томах / Вид.друге, виправлене. – К.: "Аконіт", 2001; Великий тлумачний словник сучасної української мови (з доп. і допов.) / Уклад.і голов.ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпінь: ФТФ "Перун", 2005.

4. Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. / Ред.кол.: І.Ф.Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002 – 2003.

5. *Курас І.Ф.* Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К.: Генеза, 2004. – С. 409 – 486.

6. *Іванишин В., Радевич-Винницький Я.* Мова і нація. Тези про місце і роль мови в національному відродженні України. Вид. третє, доп. – Дрогобич: "Відродження", 1992. Розділ "Лінгвоцид" – С.18 – 45.

7. *Іванишин В., Радевич-Винницький Я.* Мова і нація. Тези про місце і роль мови в національному відродженні України. Вид. четверте, доп. – Дрогобич: "Відродження", 2004. Розділ "Лінгвоцид" – С.21 – 70.

8. *Радевич-Винницький Я., Іванишин В.* Мова і нація. Тези про місце і роль мови в національному відродженні України. Вид. п'яте, випр., доп. – Камянець-Подільський: Абетка, 2003. Розділ "Лінгвоцид" – С. 5 – 33.

9. *Радевич-Винницький Я.* Україна: від мови до нації. – Дрогобич: Відродження, 1997. – Розділ "Геноцид – етноцид – лінгвоцид" – С. 187 – 198.

10. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: Док. і матеріали / Упоряд. Л.Масенко та ін. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська акад.", 2005.

11. *Maurin K.* Matematyka jako jkzyk i sztuka // Nauka – religia – dzeje. – Rzym, 1981. – S. 36.

12. *Bollnnow O.* Sprache und Erziehung. – Dujsburg, 1975. Цит. за: Anusiewicz J. Lingwistyka kulturowa. – Wrociaw, 1995. – S.72.

13. *Кісь Р.* Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). – Львів: Літопис, 2002; Він же. Шкіц до інтегральної етнокультурології (Неофункціональне бачення культури). – Дрогобич: Коло, 2005; Васютинський В. Інтеракційна психологія влади. – К., 2005. – С.83 і наст.

14. Докладніше див. у вказаних книжках автора.

15. *Костюк Г.* Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки). – К.: Смолоскип, 1995. Цит. за: Дивослово. – 1997. – Ч. 10. – С. 64.

16. *Ткаченко О.* Українська мова і мовне життя світу. – К.: Спалах, 2004. – С.192.

17. Погляд зі сходу, або "Говорите нормальным человеческим языком" // Народне слово. – 2005. – # 6, лютий.

18. *Шпорлюк Р.* Імперія та нації / Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2000. – С.28.

19. *Процик А.* Мова, ідентичність і державність в історичній перспективі: Чехословаччина в першому десятилітті незалежности // Про український правопис і проблеми мови: Зб. доповідей мовної секції 16-ої Річної конференції Української Проблематики. Урбана-Шампейн, Ілл., 20 – 25 червня 1997. – Нью Йорк – Львів: НТШ, 1997. – С.27.

20. Там само. – С.28.

21. "…народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским соединять и в неразорванное крепкое согласие приводить супружеством и иным поведением".

22. *Зан М.* Міжетнічні шлюби як індикатор етнодемографічних процесів на Закарпатті 90-х рр. ХХ ст.. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Вип.13. – Ужгород: СМП "Вісник Карпат", 2005. – С.180 – 181.

23. *Сенченко Н.* Духовный сионизм в глобальном историческом процессе // Персонал, – 2005. – № 7. – С.14.

24. Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. / Ред. кол.: І.Ф.Курас (голова) та ін. – К.: Ге-

неза, 2002 – 2003. – Т.6. Від тоталітаризму до демократії (1945 – 2002) / О.М.Майборода, Ю.І.Шаповал, О.В.Гарань та ін. – 2003. – С.229.

25. *Огієнко І.І.* Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви: У 2 т.: Т. 1-2. – К.: Вид-во "Україна", 1993. – С.207.

26. *Чубатий Микола.* Історія християнства на Руси-Україні. – Т. І. (до р.1353). – Рим – Ню-Йорк, 1965. – С.8.

27. *Стерчо П..* Карпато-Українська держава. Репр. вид. – Львів: "За вільну Україну", 1994. – С. 198 – 199.

28. *Сов'як П.* Дайте вчителеві вчити! Спогади і роздуми на порозі третього тисячоліття. – Дрогобич, 2005. – С. 16 – 17.

29. *Андрусів С.* Страх перед мовою як психокомплекс українців // Сучасність. – 1995. – Ч. 7 – 8. – С.150.

30. *Миллер А.И.* "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург: Алетейя, 2000.

31. *Смолин М.* "Украинский туман должен рассеяться, и русское сонце взойдет" // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник / Вступительная статья и комментарии М.Б.Смолина. Оформление М.Ю.Зайцева. – М.: Москва, 1998. – С.22. Збірник вийшов у серії "Пути русского имперского самосознания".

32. *Масенко Л.* Мова і політика. – К.: Соняшник, 1999. – С. 34.

33. *Семиноженко В.* Україна: гуманітарний проект – XXI // Голос України. – 2000. – 1 березня.

34. *Щокін Г.* Україна – центр, а не периферія Європи // Український консерватор. – 2005. – 26 липня.

35. *Вітковський В.* Національне відродження: в пошуках наступальної доктрини // Універсум. – 2001. – № 7 – 10. – С. 25 – 26.

36. *Нікітенко К.* Зробіть для українців резервацію... щоб вижили // "Нація і держава". – 2005. – 21 – 27 червня

37. *Кононенко П.* Десять років шляхом розвитку українознавства як цілісної науки і освітньої дисципліни // Українознавство – наука самопізнання українського народу. Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції 18-20 жовтня 2001 р. – К.: НДІУ, 2001. – С.7.